

OSMANLILARDA ŞEYHÜLİSLAMLIK MÜESSESESİ*

Prof. Dr. Ziya Kazıcı**

GİRİŞ

Emsâllerine nazaran, uzunca bir hükümlanlık devresi geçirmiş bulunan Osmanlı Devleti, bu durumunu, sağlam temeller üzerine binâ edip, kemâl mertebesine ulaştırdığı müesseselerine borçlu görünmektedir. Devlet faaliyetleri ve bu faaliyetlerin dinamizmini teşkil eden âmil, şüphesiz ki müesseselerdir. devletin medeni ve kültürel faaliyetlerinin ahankli bir şekilde işleyişini aksettirmesi bakımından mühim olan müesseselerden biri de “şeyhülislâmlık”tır. Şeyhülislâm, Osmanlı Devlet teşkilatında bulunan dört tarikten¹ biri olan “*ilmiye sınıfı*”nın en üst kademesinde bulunmaktadır.

İslâmî bir hukuk ve buna bağılı bulunan bir cemiyete istinad eden bünyesi ile Osmanlı Devleti, kendisinden önceki müslüman devletlerin, her türlü faaliyet ve hareketlerine sırt çevirip bigâne kalamazdı. Bunun içindir ki, Osmanlı tarih ve teşkilatını bir başlı olarak düşünemeyiz. Zira Osmanlılar, kendilerinden önce Anadolu’ya gelip yerleşen Müslüman Türklerin, yaşayış tarzlarını, örf, adet ve daha başka özelliklerini almaktan çekinmiyorlardı. Binâenaleyh, bir şehir, bir kasaba veya bir köy Selçuklulardan, Karamanlılardan veya başka bir beylikten Osmanlılara geçmekle fazla bir değişikliğe uğramıyordu. Çünkü, Osmanlı devleti teşkilat ve müesseseleri ile Anadolu Beylikleri teşkilat ve müesseseleri arasında pek büyük farklar görülmüyordu. Bununla beraber, şunu da hemen belirtelim ki Osmanlı Devletinin teşkilat ve müesseselerinden istifâde ettiği devletler, sadece Anadolu Beylikleri değildi. Şer’î hukuku hem amelî, hem de nazari bir şekilde ve her sahada tatbik etmeye çalışsan bir devlet

* Bu makale, Diyanet Dergisi’nin Eylül-Ekim 1979 tarihli sayısında (Cilt: 18, Sayı: 5) yayımlanmıştır (ss. 292-299).

** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1 Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü’l-Vukuat*, İstanbul 1294-96, II, 104. Bu tarikler a) Mülkiye b) İlmiye, c) Kalemîye, d) Seyfiye.

olması² hasebiyle, diğer müslüman devletlerin tatbikatlarını da gözden irak tutmuyordu. Bununla beraber, bilhassa iktisadi ve mâlî konularda bu tatbikatın teb'aya ağır gelmemesi, ne ekonomik ve ne de sosyal yönde onu müşkil durumlara sokmaması gerekiyordu. Daha evvelkilerin, teb'ayı zor durumda bırakan bu tip tatbikatları, Osmanlılar tarafından "*fena bid'atler*" olarak nitelendirilmekte ve mer'iyetten kaldırılmakta idi³.

Araştırma mevzuu olarak seçtiğimiz "*şeyhülislâmlık*"da birçok müessese gibi, daha evvelkilerden Osmanlılara intikal eden bir kuruluştur. İslam aleminin bir mirası olarak Osmanlılara geçmiş bulunan "*şeyhülislâmlık*", Osmanlı Devleti Teşkilatı'nda asırlarca önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

A. ŞEYHÜLİSLÂM TABİRİ

H. IV. (M.X) asrın ikinci yarısında ortaya çıkan "*şeyhülislâm*" tabiri, fukaha arasındaki ihtilafli mes'e eleleri halledebilen alimler için, bir şeref ünvanı olarak kullanılmıştır. "*Fukahay-ı izâm ve fûdelây-ı fehâmdan şol sahib-i sadr-ı iftaya istilâhat-ı örfiyyede şeyhülislam denilir ki, aralarında tahaddüs eden münazaa ve mühasmeden dolayı hall-ı müşkilat-ı enâm eyleye*"⁴.

Bu asırdan itibaren, "*İslam*" kelimesi, pek çok kelimeye izafe edilerek kullanılmaya başlanmıştır⁵. Fakat bütün bu tabirler arasında sadece "*şeyhülislam*" terkihi devamlılığını muhafaza edebildi, diğerleri ise unutulup gitti⁶.

Şeyhülislam tabiri ile birlikte kullanılan öbür deyimlerden bir kısmı, dünyevî iktidar sahipleri (bilhassa Fâtîmî vezirleri) tarafından da kullanılıyordu. Ama "*şeyhülislâm*" ünvanı, hemen daima ulema ve sûfilere has olarak istimal ediliyordu⁷.

Hicrî IV. asrın ikinci yarısından itibaren, ortaya çıktığını belirttiğimiz bu şeref ünvanını almaya hak kazananları üç kategoride mütalaa edebiliriz.

1. Sadece, kendi zamanlarındaki bir şehir halkı tarafından kendisine bu ünvan verilenler.
2. "*Şeyhülislâm*" ünvanı ile her tarafta şöret bulmuş olanlar.
3. Fetva ile icâzetnameyi birlikte verebilen ve isimle şöret bulmuş olanlar⁸.

2 Ömer Lütfi Barkan, "*Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi*" İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası (1945), XI/3-4, 209.

3 Bilhassa vergi ile ilgili mevzular için bk. Ziya Kazancı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, İstanbul 1977, s. 50-52.

4 Ali Emîrî, "Meşihât-ı İslâmiyye Tarihçesi", *İlmîyye Salnâmesi*, İstanbul 1334, s. 306.

5 Bu tabirlerden birkaçı: İmâdu'l-İslâm, Fahrü'l-İslâm, Rûknü'l-İslâm, Hüccetü'l-İslâm, Şemsü'l-İslâm, Şeyhü'l-İslâm, Bahâü'l-İslâm, Zeynü'l-İslâm, Nizâmü'l-İslâm, Duha'l-İslâm, vs. dir.

6 Ali Emîrî, age. s. 304-305.

7 J. H. Kramers, "*Şeyhülislâm*" *İslâm Ansiklopedisi*, XI/485.

8 Ali Emîrî, age. s. 305.

Böylece, Osmanlılardan önce de varlığından haberdar olduğumuz bu makam ve müessesese, Osmanlılarda olduğu gibi resmi değildi. Keza bu müessesese, “*ilmiye sunu-fi*”nın en üst makamı olma gibi bir hüviyet de taşıymıyordu.

Osmanlıların, altı asrı aşkın hükümlanlık döneminde “*şeyhülislâm*” ünvanının ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinemediği gibi⁹, ilk defa bu ünvanı alan zatın kimliği dahi tesbit edilememektedir¹⁰. Bununla beraber, Fatih kanunnâmesinde şeyhülislâmın ulemanın reisi olduğu açıkça belirtilmektedir¹¹. Fatih Sultan Mehmed’in (1541-1481) tedvin ettirdiği kanunnâmede şeyhülislâm tabiri, açık ve sarîh bir şekilde zikredilmektedir ki, bu da Fatih ve babası II. Murad (1421-1451) devirlerinde mezkûr ünvanla adlandırılan kimselerin varlığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı devletinde, kendisine sorulan dini ve şer’i meseleleri cevaplandıran kimsese “*müftü*”, verilen karara da “*fetvâ*” dendiğini biliyoruz. Nitekim meşihat makamı, ilk önce, “*mesned-i fetva*” veya “*mansıb-ı iftâ*” gibi isimlerle başmüftülük tarzında teşekkül etmişti. Bu durumu ile o, bir müddet “*kadı-asker*” ve “*muallim-i sultanî*” vazifelerine nisbetle ikinci derecede kalmıştı¹². Bunun için müftülük makamı Divân-ı hümayun âzâlığına dahil bulunan kadı-askerlik makamına göre daha husûsî bir vaziyet arz ediyordu. Ancak fetva verme ve yetkisi İbn-i Kemal (1525-1533) ve Ebu’s-Suûd (1545-1574) Efendi gibi zevata havale edilince, bu makam daha çok ehemmiyet kazanmaya başladı. Çünkü bu iki kişi, kadıaskerlikte bulduktan sonra bu vazifeye getirilmişlerdi. Bundan böyle “*şeyhülislâmlık makamı*”, “*sadreyn efendiler*”in¹³ üstünde tutularak “*ilmiyye tarikinin reisi ve şer’i mahkemelerin nazırı itibar olunmuştur*”¹⁴. Yukarıda adı geçen kudretli zevatın yetişmesi, bütün ilmi tevcihatın şeyhülislamlara verilmesine sebep olmuştur. Artık makam ve mevki itibariyle de sadriazamla denk bir seviyede tutulmuşlardır¹⁵.

Osmanlılarda, ileri gelen zevat için kullanılan ünvanların bir çoğu, daha önceki müslüman devletlerde de kullanılmıştır. nitekim, takva sahibi olmak ve kemal mertebesine ulaşan şahsiyeti ile müellefatının çokluğu ile büyük bir ün kazanmış olan İbn-i Kemâl’e, bu özelliklerinden dolayı, Necmeddin Ebû Hafs Ömer en-Nefesi’nin ünvanı

9 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 175.

10 Tafsilat için bk. Ekrem Kaydu, *Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı*”, *İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, (1977) II, 201-205.

11 “Ve şeyhülislâm ulemanın reisidir ve muallim-i sultani dahi kezalik serdar-ı ulemadır. Vezir-i azam anları riayeten üstüne almak münasibdir. Amma müftü ve hacc sair vüzeradan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddür dahi iderler”. Fatih kanunnamesi, İstanbul 1330, s.10.

12 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1971, V, 109.

13 Anadolu ve Rumeli kadı-askerleri için kullanılan bir tabirdir.

14 M. Tayyip Gökbilgin, *Osmanlı Müesseseleri Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul 1977, s. 107.

15 Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyân fî Kavanin-i Âl-i Osman*, Bibliothèque national, Ancien Fonds Turc. nr. 40, 134 a.

olan “*müfti'es-Sakaleyn*” lakabı verilmiştir¹⁶. Bu tâbir, sadece adı geçen şeyhülislam için kullanılmıştır¹⁷.

B. ŞEYHÜLİSLÂMLIĞIN ZÜHURU

İlmiye sınıfının en yüksek derecesi olan ve “*Meşihat-ı İslâmiyye*” diye adlandırılan bu makamın kuruluşu gayesine matuf, değişik bazı görüşler bulunmaktadır. Farklı görüşlerin ortaya atılmasına sebep ve bu görüşlere kaynaklık eden kimsenin J.H. Kramers olduğu ileri sürülmektedir¹⁸. Filhakika İslam Ansiklopedisindeki makalesinde bu mevzua temas eden Kramers, Gaudefroy-Demombyn'e dayanarak bazı fikirler ileri sürmektedir. Bunları, şu şekilde sıralayabiliriz:

- a) Osmanlı padişahları, Mısır'da Memlûk sultanları yanında bulunan Abbasî halifesinin hâiz olduğu mevkiî taklid etmek sûretiyle böyle bir müesseseyi kurmuş olabilirler.
- b) Osmanlı ulemasının bir dinî reisin başkanlığında teşkilatlanması, devletin teb'ası olan gayr-ı müslîmlerin başında bulunan patrikliği taklid etmek suretiyle olmuştur.
- c) Bu müessese, devlette mevcut dünyevî iktidar yanında, kazaî selahiyetlerle tehciz edilmiş sufi-dinî bir an'änenin neticesi olarak da doğmuş olabilir¹⁹.

Zühurunu, tek bir sebebe bağlama imkanı bulunmayan bu müessesenin kuruluşunu, başka dinlerdeki ruhani riyasetin taklid edilmesi ile izaha kalkışmak, tamamen indî bir mütalaa olur. Çünkü İslamın din ve devlet anlayışı ile Hıristiyanlığın din ve devlet anlayışı arasında büyük bir fark vardır. Biri, müntesiplerinden hem dünyevi hem de uhrevî vazifeler beklerken, diğeri sadece uhrevî hizmetler beklemektedir. Bunun için, bu iki müesseseyi birbiri ile mukayese etmek ve hele, şeyhülislamlığın, patrikliğin bir taklidi olarak ortaya çıktığını söylemek, doğru olmasa gerekir. Nitekim İ. Hamî Danişmed de, bu meseleye temasla şöyle der: “*Dikkat edilecek noktalardan biri de meşihat makamının başka dinlerdeki ruhanî reisliklerle mukayesinin doğru olmadığıdır*”²⁰.

Şeyhülislamlığın doğuş ve ortaya çıkış sebebini tek bir vak'aya bağlamak yerine, tarihi olayları incelemek ve bu yolla bir neticeye varmak daha doğru olacaktır. Bunun için de meseleye tarihi olaylar açısından bakmak gerekir.

II. Murad devrinde yaşayan ve umumiyetle ilk şeyhülislâm kabul edilen *Molla Fenarî* (1424-1431)'nin²¹, böyle bir makama getirilmesi ve kendisine böyle bir ün-

16 Müstakim-zade Süleyman Saadeddin, *Devhatü'l-meşâyih*, s.17.

17 Ali Emîrî, age. s. 314.

18 Kaydu, age. s. 205.

19 Kramers, age. II. 486-487.

20 Danişmed, age. V, 110.

21 Ahmed Refik, “Osmanlı Şeyhülislamları”, *İlmiye Salnâmesi*, s. 322.

van verilmesi, dikkat çekicidir. Devletin, dini ve siyasi bir kargaşalık içinde bulunduğu bir sırada tahta geçen II. Murad, böyle bir ortamda, ahlâkî, ilmî ve dinî otoritesi bütün memleketçe kabul edilen büyük bir âlime ihtiyaç bulunduğun düşünmüş olmalıdır. Keza bu zatın, teb'ayı bütün sapık cereyanlardan koruyabilecek bir otoriteye sahip olması ve halk ile devletin dini meselelerini çözmesi gerektiğine inanmış olmalıdır²². Yine bu esnada, devlet sınırları dahilindeki gayri resmi müftülerin, dini meseleler hakkında kendi dünya görüşleri ve kabiliyetlerine göre ayrı ayrı fetva vermelelerinin, devlet için bir tehlike arzettiğini de sezmiş olmalıdır. Gerçekten böyle durumlar, ortaya bir takım tenakuzların çıkmasına yol açabilir. Bu yüzden de hem devletin otoritesi, hem de mü'minlerin şeriatı olan bağlılıkları zedelenebilirdi. Bu sebeple fetvaların tek kanaldan ve resmi sıfatı bulunan bir kimse tarafından verilmesi ihtiyacı hissediliyordu. Aynı zamanda, durmadan yayılma istidadı gösteren Bâtunî-Rafizi görüşlere karşı sed çekecek kuvvetli ve dirayetli sünî bir sese ihtiyaç vardı²³.

İşte bütün bu hususlar nazar-ı dikkate alınmış olacak ki, ilk defa bu makama getirilen Molla Fenârî'nin şahsında ünvanla bir makam ve müessesese kurulmuş oldu.

C. İLK ŞEYHÜLİSLÂM

Osmanlı devlet teşkilatında, "*Müftî'el-Enam*" ünvanı ile de anılan şeyhülislamların, ihraz ettikleri bu resmi makama ilk defa kimin getirildiğinin kesin olarak bilinemediğinden söz etmiştik. Bu hususta pek farklı görüşler ortaya atılmaktadır²⁴.

Osmanlılardan önceki müslüman devletlerde, varlığından haberdar olduğumuz şeyhülislâmlık, bu devlette eriştiği dinî ve siyasi ehemmiyeti hiç bir ülkede bulamamıştır. Fatih kanunnâmesinde kendisinden söz edilen şeyhülislâmın bu devirdeki durumu da tartışılabilir nitelikte görünmektedir. Mezkûr kanunnâmeye göre ulemanın reisi olmakla birlikte ilmîyenin başı sayılması XVI. asrın ortalarına ve belki az daha sonraya raslar²⁵. Bu durumu göz önüne almış olacak ki, M. Tayyip Gökbilgin bu ünvanın (şeyhülislâmlığın) ilk önce İbn-i Kemâl'e verildiğine kani görünmektedir. Bu konuda o, "*fetva hizmeti vazîfesi, İbn-i Kemal ve Ebu's-Suûd Efendi gibi kimselerin*

22 II. Murad Devri Hadiseleri için bk. Aşık Paşa-zâde, tarih, İstanbul 1332, s. 96-138, Hoca Saadeddin Efendi, *Tacû'r-Tevarih*, İstanbul 1279-1289, I, 315-360.

23 Kaydu, age. s.208.

24 Bu konudaki araştırmasında Ekrem Kaydu şu bilgiyi vermektedir: "Şeyhülislâmlığın Osmanlılardaki başlangıcı ile ilgili olarak üç görüş ileri sürmektedir:

- Muradjea d'Ohson ve Ali Emirî'ye göre Şeyhülislâmlık müessesesi Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren vardı.
- Süleyman Saadeddin. Ahmed Refik, R.C. Repp, Hezârfen Hüseyin Efendi, Karaçelebi-zade Abdülaziz ve Ahmed Ata'nın fikrine göre İlk Şeyhülislam Molla Şemseddin Fenârî'dir.
- Katip Çelebiye göre şeyhülislâmlık ilk defa İstanbul'da fetva veren müftülerle başlamıştır". age. s. 201-205.

25 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 175.

bu vazifeye getirilmesinden sonra ehemmiyet kazanmış ve artık bunlara şeyhülislâm denilmiştir. Bu iki kişi kadaskerlikte bulduktan sonra bu vazifeye getirilmişlerdi²⁶, diyerek bu konudaki görünüşünü belirtir.”

Bununla beraber, Fatih Sultan Mehmed'in tedvin ettirdiği kanunnamede, açıkça isminden ve ulemanın reisi olma gibi bir sıfatı bulunduğundan söz edilen şeyhülislâmlık makamının daha önce mevcut olması gerekir. II. Murad devrinin dinî, siyasî ve ictimai kargaşalıkları neticesinde ortaya çıkan hadiseler, böyle bir makamın kurulmasını mecburi hale getirmişti. Böylece kurulan bu müessesenin başına da -daha önce belirtildiği gibi- devrin, bilgini, ve otoritesi herkesçe kabul edilen Molla Fenarî getirilmiştir.

D. ŞEYHÜLİSLÂMLIĞIN EHEMMİYET KAZANMASI

Günümüzün, Adalet ve Millî Eğitim Bakanlığı ile Diyanet İşleri Başkanlığının görev ve yetkilerini kendisinde toplayan bu makamın, Osmanlı devlet teşkilatı içindeki mevkii ve durumu, Fâtih kanunnâmesinde açıkça belirtilmektedir. Bundan anlaşıldığına göre şeyhülislam, diğer devlet erkânı üzerinde büyük bir nüfuza sahiptir. Bunun için Brackelmann: “Fatih Sultan Mehmed ve Kanuni Sultan Süleyman, şeyhülislâmın bütün memurlar sınıfının en üstünde bulunan müstesna mevkîini teyid ettiler”²⁷ diyerek bu ehemmiyeti belirtmek ister.

Fatih kanunnamesinde mevkii belirtilmiş olmakla beraber, esas ehemmiyet, *Zenbilli Ali Cemalî Efendi* (1503-1525) ile başlamış, *İbn-i Kemal* ve *Ebû's-Suûd Efendi* gibi dirâyetli zevatın yetişmesi ile kemal mertebesine ulaşmıştır. İlmi dirayet ve temiz şahsiyetle Meşihat makamına çıkan bu çok kıymetli alimler, en heybetli padişahlar üzerinde bile nüfuz ve tesir sahibi oldukları için, icab-ı halde onlara bile doğru yolu göstermekten ve sert sözler söylemekten çekinmiyorlardı. Mevzûun daha iyi kavranabilmesi için birkaç tarihî olaydan söz etmek gerekecektir.

a. Daha kadılığ zamanında, Yıldırım Bâyezid (1389-1403)'in cemâatla namaza devam etmediğinden dolayı şahitliğini kabul etmeyen Molla Fenarî, ibâdetlerinde kusur eden kimsenin, insan hukukunun gözetilmesi gereken yerlerde de dikkatsiz olabileceğini düşünerek mahkeme salonunda, bizzat Yıldırım Bâyezid'e şehâdetini kabul etmeyeceğini söylemek suretiyle büyük bir cesarete sahip olduğunu göstermiştir²⁸.

b. Yavuz Sultan Selim, *Hazine-i Âmire* muhafızlarından 150 kişinin katline karar verir. Bu irâdeyi doğru bulmayan şeyhül-islâm Zenbilli Ali Cemalî Efendi, çağırıldığı halde ve hiçkimseye bildirmeden Divân'a girerek, böyle bir cezanın şeriat ve

26 Gökbilgin, age., s. 107.

27 C. Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Terc. Neşe Çağatay, Ankara 1964, I, 287.

28 Taşköprü-zâde, *eş-Şakaiku'n-Nu'maniyye*, Beyrut 1975, s.19

adalete aykırı olduğunu söylemek suretiyle büyük bir cesaret örneği verir. Bunun üzerine pâdişah, 150 kişinin katli kararından rücu' eder²⁹.

Bir gün Divân'da, sadrîâzam Derviş Paşa'nın kabahatsiz bir adamın katline hüküm vermesi üzerine, onu muaheze eden ve bu yüzden Divân'ı terk eden şeyhülislâm *Yahyâ Efendi* (1553-1644)'nin bu davranışı, devrin padişahı I. Ahmed (1603-1617)'in dikkatini çeker. Pâdişah davranışının sebebini sorduğunda o da "*kaza emnettir. Pâdişah, kaduaskerleri istima deâvî, ihkak-ı hak, mazlumlara siyanet için nasbeyler. İcâb-ı şer'i yoğiken bugün bir adam katlolundu. Artık benim için icray-ı kazaya imkan kalmadığından terk-i mansıba mecbur oldum*" der. I. Ahmed, Yahya Efendi'nin bu cevabı üzerine sadr-ı âzamı cellâda teslim etmekle işi bitirir³⁰.

XVI. asırdan itibaren ehemmiyeti daha da artan şeyhülislamlık makamı, mânen sadrîazamlıktan daha yüksek telakki ediliyordu. Çünkü, Osmanlı devletinde din asıl, devlet ise onun bir fer'i olarak görülüyordu³¹. Bu anlayışın bir sonucudur ki, sadr-ı azamların şeyhülislamları ziyaretleri III. Murad (1574-1595) devrinde 1584 tarihinde kanun haline getirilmişti³². Tâyini, bizzat padişah tarafından yapılmakla beraber, bilhassa idarenin zayıf zamanlarında, veya herhangi bir isyan vukuunda, padişah aleyhine fetva verebilir endişesiyle daima şeyhülislâmdan çekinilmiştir. Çünkü Osmanlı padişahları, teb'a üzerinde keyfi bir tasarruf hakına sahip değillerdi. Onlar bir takım kanun ve nizamlarla bağlı idiler. Zahirî, hudutsuz bir selahiyete sahip görünseler bile, hakikatte bazı kanunlarla mukayettiler³³. İdârî mekanizmada dini asıl, devleti de onun bir fer'i olarak kabul eden bir devlette bu durum normal karşılanmalıdır. Bu anlayışın bir neticesi olacak ki, yürürlüğe girmesi istenilen her türlü kanun ve nizam hakkında, önce şeyhülislâmdan, bunun şeriata uygun olup olmadığına dair fetva alınırdı. Ancak

29 Taşköprü-zâde, age. s. 175.

30 Murat Uraz, *Şeyhülislâm Yahya*, İstanbul 1944, s. 5-7.

31 "Şeyhülislam rütbe-i vekalet-i kübra yani vezaret-i uzmadan âlâ değilse bari beraber ve bazı hususa nazır olursa andan balâterdir. Gerçi vezir-i azamlar avam nazarında kebir ve zişan görüldüğü cay-ı kelam değildir. Zira vekil-i mutlak olup hall-i akd-ı umur-ı cumhur keff-i kifayetinde olmağla ekser umurda müftiler ana müracaata muhtactır. Lakin, padişah-ı ali-cah nazarında hallal-i müşkilat-ı enâm olan meşayih-i islâm, vüzerâdan mukaddem olup umur-ı diniyyede riyaset-i mutlaka sahibi olduğu cihetle vekalet-i kübradan min vecih âlâ makamdadır. Zira devlet umuru din üzerine bina olunur, din asıl ve devlet anun fer'i gibi kurulmuştur. Yalnız din reisi şeyhülislam, yalnız devlet reisi vezir-i azam, ikisinin dahi reisi padişah-ı kâmkârdır. O ecilden, meşayih-i İslam bu devlet-i aliyyede cümleden muazzaz ve mükerrer olup, lazım geldikte nefiyden gayrı hakaretle tahkir ve tazir caiz görülmez. Amma vezir-i azam bu hususta sair erkan-ı devlet gibidir. Ve bilcümle ulemaya bu devlet-i aliyyede olan ikram, bu devlet-i islamiyyede olmuştur. Kendi kesbleri olan zilletten gayrı devlet canibinden amme için tertib olunan siyaset ve ukubat hayfindan emin, ırz, malları dest-i taaddi-i avamdan masun ve mahfuzdur." *Telhisü'l-Beyân*, 134 a-b.

32 Uzunçarşılı, *İlmiye*. s. 179.

33 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1972, I, 596.

bundan sonra, istenilen kanun yürürlüğe girerdi³⁴. 1686 yılında Amsterdam'da basılan ve türkçe tercemesi yayınlanan bir eserde bu mevzu ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: “Şeyhülislâm, sahip olduğu geniş yetkisi ile herhangi bir mesele hakkında hüküm verince padişah bile bunun aksini iddia edip karşı çıkamaz.”³⁵.

Şeyhülislâmlığın hâiz olduğu önemi belirten hususlardan biri de, şeyhülislâm olarak tayin edilecek olan zâatın saraya dâveti esnasında, sadriâzamla birlikte huzura girerlerken padişahın onlara karşı üç adım atarak, onları ayakta istikbal etmesidir³⁶. Keza, şeyhülislâm adayının, padişahın elini öptükten sonra oturması, buna karşı sadriâzamın ayakta beklemesi de bu hususu açıkça ortaya koymaktadır. Bu tatbikat, IV. Mehmed devrinde (1648-1687), sadriâzam Melek Ahmed Paşa'dan itibâren devam edegelmiştir³⁷.

E. ŞEYHÜLİSLÂMLIĞIN SONA ERMESİ

Osmanlı devletinde, ilmiye sınıfının en yüksek derecesi olan ve meşihat-ı islâmiye diye adlandırılan bu önemli makamın uzunca bir tarihçesi vardır. İlk şeyhülislâm Molla Fenari'nin tayin tarihi olan 1424/25 senesinden, *Medeni Mehmed Nuri Efendi* (1920-1922)'nin istifa tarihi olan 26 Eylül 1922 yılına kadar meşihat-ı Islâmiye müessesesi, fâsılasız 498 sene devam etmiştir. Beş asra yaklaşan özellikle kayd-ı hayat ile bu makama gelen dirayetli zevatın yeri, daha sonra gelenlerle aynı şekilde doldurulamamıştır.

Bütün Osmanlı müesseselerinde olduğu gibi bu müessese de, XVI. asrın son senelelerinden ve bilhassa XVII. asırdan itibaren yavaş yavaş inhitata yüz tutmuştur³⁸. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ortalarında (1541) başlayan şeyhülislâm azli, daha önce benzeri görülmediğinden büyük bir hadise olarak karşılanmıştır. Devrin şeyhülislâmı, *Çivi-zâde Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendi* (1539-1542)'nin, Mevlâna Celâleddin-i Rûmî ve Muhyiddin-i Ârabî gibi mütasavvıflar hakkında vazife ve selahiyetini aşan bir dil kullanması, vazifesinden azledilmesine sebep olmuştur³⁹.

Çivi-zâde Muhyiddin Şeyh Mehmed Efendinin, yukarıda belirtilen sebepten dolayı azli, bu makama yükselenlerin artık “azledilemez” olan vasıflarını ortadan kaldırmış oldu. Bundan böyle, sadr-ı azamla aralarının iyi olmaması veya maiyetinin çeşit-

34 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 198; Raphaela Lewis, *Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat*, Terc. Mefkûre Poroy, İstanbul 1973, s. 23.

35 Ricaut, *Türklerin Siyasi düsturları*, Terc., M. Reşat Uzmen, İstanbul s. 167.

36 Jean Thévenot, *L'empire du Grand Turc*, Paris 1965, s. 147.

37 Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 191.

38 Danişmend, age., V, 110.

39 Müstakim-zâde, *Devhatü'l-Meşayih*, s. 20.

li işlere müdahalesi neticesinde, dedikoduların ortaya çıkması gibi hadiseler, şeyhülislâm azillerinin sebepleri meyanında idi⁴⁰.

Şeyhülislâmlardan azledilemez özelliği ortadan kalktıktan ve eskiye nisbetle bir gerileme başladıktan sonra, azledilmiş olan bir şeyhülislâmın aynı vazifeye tekrar getirilmesi ile karşılaşılıyor. Böyle bir adım da *Bostan-zâde Mehmed Efendi* ile atılmıştır.

İlk meşihati, (1589-1592) yılları arasında olan mezkûr zatın ikinci meşihati da (1593-1598) seneleri arasındadır⁴¹.

Osmanlı Devleti idârî kadrosunda bulunan hemen herkese en büyük ceza olan idâmın verildiği ve sadrîâzamların bile böyle cezadan kendilerini kurtaramadığı bir gerçektir. Böyleyken şeyhülislâmlar, bu kaidenin dışında tutulmuşlardı. Dini reis olmaları, onları böyle bir cezadan uzak tutuyordu⁴². Bununla beraber, beş asra yaklaşan tarihi içinde sadece üç şeyhülislam ölüm cezasına çarptırılmıştı. Böyle bir cezaya çarptırılmakla beraber bunlara “*şehid*” denilmektedir. bu, “*inhitat devrinde, ilmiyye masuniyyetinin ihlâlîne karşı, mesleğin protesto tezahürleri mahiyetindedir*”⁴³. Efkâr-ı umumiyece bunlar, yanlış anlaşılmanın kurbanı olarak idâm edilmişlerdir⁴⁴. Böyle bir ceza ile hayata veda eden şeyhülislâmlar şunlardır:

1. Ahî-zâde şehid Hüseyin Efendi (1632-1634)
2. Hoca-zâde şehid Mes’ud Efendi (1656 4 ay 12 gün).
3. Erzurumlu seyyid Feyzullah Efendi. 1688 ikinci meşihati 1695-1703.

Osmanlı devlet teşkilatında, herhangi bir kimseye şeyhülislâm ünvanının verilmesi, o kimsenin meşihat makamına getirilmesi ile mümkün olmaktadır. Bu makamın, eskiye göre bir gerileme gösterdiği; resmen bu makama gelmediği halde bazı kimselere bu makam payesinin verilmesiyle de ortaya çıkmaktadır. Gerçi asırlarca süren bir tarih içinde ancak iki kişiye bu paye verilmiştir ama bu da, çok yüksek bir makam olan şeyhülislâmlık için, bir gerileme sayılabilmektedir. Bu makama gelmediği halde payesi ile taltif edilen iki kişiden birinci Karaçelebi-Zâde Abdülaziz Efendidir. Bu zat, 1949 tarihinde “*Ravzatu’l-Ebrâr*” adlı eserini devrin pâdişahı IV. Meh-

40 Uzunçarşılı, *İlimiye*, s. 192.

41 Süleyman Saadeddin, age., s. 34; Ali Emîrî, *İlimiye Salnâmesi*, s. 308-309.

42 Jean Thévenot, age. s. 147; Danişmend, age. V, 165. Bu mevzuda “Telhisü’l-Beyan’da şöyle denilmektedir: “Meşayih-i İslam, bu Devlet-i Aliyye’de cümleden muazzez ve mükerrem olup lazım geldikte nefiyden gayır hareketle tahkir ve tazir cazî görülmez. Amma vezir-i azam bu hususta sair erkan-ı devlet gibidir.” 134 b.

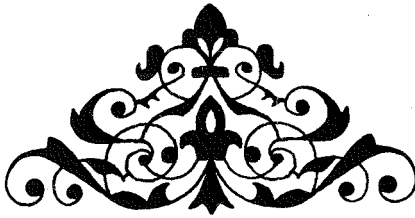
43 Danişmend, age. V, 165.

44 Abdulkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s. XLI.

med'e takdim edince kendisine bu pâyeye verilmiştir. Bundan iki sene sonra da 1651 tarihinde Karaçelebi-zâde fiilen bu makama getirilmiştir.

Bilfiil şeyhülislamlık makamına gelmediği halde bu payeyi alanlardan ikincisi de Erzurumlu Feyzullah Efendinin büyük oğlu *Fethullah Efendidir*. Fethullah Efendi, *Nakibü'l-Eşraf* olarak Rumeli kadisekri bulunurken, babası Feyzullah Efendi'den sonra bu makama gelmek üzere bu payeyi almıştı. Fakat 1703 senesinde babası ile birlikte azledilerek kısa bir müddet sonra vefat etmiştir⁴⁵.

Böylece târihi seyri içinde geçirilen merhalelerden sonra nihayet, şeyhülislâm Medenî Mehmed Nuri Efendi (1920-1922)nin, dahil bulunduğu son Osmanlı kabinesiyle birlikte istifası neticesinde şeyhülislamlık makamı, Osmanlılar'la birlikte İslam aleminden de kalkarak tarihe mal oldu.

45 Ali Emîrî, *İlmiye Salnamesi*, s. 318.